

І. Ф. Курас (Київ), Ф. Г. Турченко (Запоріжжя),
Т. С. Геращенко (Запоріжжя).

М. І. Міхновський: постать на тлі епохи

Оповитий серпанком забуття історичний краєвид України рубежа минулого і нинішнього століть на наших очах став прояснюватися. Перед сучасниками постала ціла галерея несправедливо призабутих політичних діячів — активних учасників і керівників національно-визвольних змагань українського народу: М. С. Грушевський, В. К. Винниченко, С. В. Петлюра, В. К. Липинський, Є. Х. Чикаленко, С. О. Єфремов і багато інших, що свого часу були спотворені офіційною пропагандою. Нині образи цих людей стали набувати нормальних рис. Виявилося, що кожен з них — видатний письменник або громадський діяч, вчений чи журналіст, яскрава, непересічна особистість. Разом з тим, у них були неоднакові суспільні ідеали, несхожі політичні погляди, різними засобами прагнули вони досягти поставлених цілей. Схожою виявилася лише їх доля — нещаслива, трагічна, як і доля справи, за яку вони боролися.

Саме до цієї категорії належить Микола Іванович Міхновський, один із активних речників самостійницької течії українського національного руху кінця XIX — першої чверті XX ст. Про самостійницький напрям політичної думки України писати донедавна вважалося не тільки недоречним, а й небезпечним. Тож не дивно, що і про М. І. Міхновського в пожовтневі часи майже не згадували, або характеризували його погляди і діяльність стандартними ідеологічними штампами, покликаними викликати відразу до особи М. І. Міхновського, а не дати об'єктивне уявлення про нього. Винятком є невеличка розвідка Ігоря Бондаря, надрукована у журналі «Березіль» під досить виразною назвою «З когорти лицарів абсурду»¹. Характерно, що назва статті не відбиває її змісту. Скоріше вона відповідає духу редакційного коментаря, від якого журнал не зміг утриматися, видрукуювши проте у цілому виважену статтю. Українська діаспора виявилася до Міхновського уважнішою. У 20-ті роки про нього писав С. Шемет², у 30-ті — Р. Борис³, після другої світової війни — В. Андрієвський та П. Мірчук⁴. Але їх роботи невідомі читачу сучасної України. До того ж, написані на доступних авторам українського зарубіжжя джерелах, головним чином мемуарних, ці праці містять ряд неточних даних про життя і діяльність цього діяча.

М. І. Міхновський народився у родині сільського православного священика у селі Турівка Прилуцького повіту на Полтавщині у 1873 р. Дитинство пройшло у селянському оточенні, серед мальовничої української природи, народних пісень, оповідань, дум. Змушені під тиском обставин звертатися до Бога російською та старослов'янською мовою (рідна мова була давно витіснена з церковного ужитку),

¹ Бондар Ігор. З когорти лицарів абсурду / До історії утворення РУП (УНП) // Березіль.—1991.— № 11.— С. 143—147.

² Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна.— Кн. 5.— Відень, 1924—25.

³ Борис Р. Микола Міхновський.— Львів, 1936.

⁴ Андрієвський В. Микола Міхновський.— Мюнхен, 1950; Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державності.— Філадельфія, 1960.

українські православні священники нерідко втрачали і своє національне ество. Не таким був старий Міхновський. Він належав до досить поширеної і глибоко шанованої в українських селах категорії батюшок, які перебували в духовній гармонії з оточуючим населенням. У старовинному роді Міхновських, корені якого простежуються ще з XVII ст., плекалася повага до славного і трагічного минулого України. Навчаючись у місті, Микола Міхновський часто і охоче приїздив до батьків. Одержавши середню освіту у Прилуках, він у 1890 р. став студентом юридичного факультету Київського університету. Заряджений на активну діяльність, він не міг обмежитися академічними заняттями і залишитися осторонь громадсько-політичного життя. У Києві, де суспільний тонус був особливо високий, студент-першокурсник міг стати членом «Молодої громади» і включитися в культурницьку роботу, яку вела молодь під проводом українофілів старшого покоління. Відкривався також інший шлях: робота в соціалістичних гуртках, вплив яких швидко посилювався за рахунок українофільських ідей. Міхновський приєднався до українофілів, хоча жоден з них, навіть найавторитетніший у той час письменник Олександр Кониський, не став його духовним орієнтиром. Міхновський відкидав аполітизм і поміркованість, які десятиліттями плекалися в українофільських громадах. «Я запевнився, що нема другої путі до загального добра, як освіта народу і разом з нею моральне виховання: досягти цього можна лишень школою, книжкою, проповіддю на народній мові і приміром життя. Іти сією стежкою — і значить бути українофілом...»⁵, — з цим твердим переконанням О. Кониського, яке відбивало пануючі серед українофілів настрої, молодий М. Міхновський не міг погодитися. Його ідеалом з дитинства був пророк національного відродження Т. Г. Шевченко, у творчості якого він вбачав прямий заклик до боротьби за самостійність України.

Радикально настроєний молодий студент шукав однодумців, і зовсім не випадково у 1891 р. він став активним членом таємної студентської організації, яка оголосила своєю метою здобуття національної свободи, побудови власної державності. На честь Кобзаря організація була названа «Братством тарасівців». Головними засадами цієї організації стали «Самостійна, суверенна Україна, соборна, ціла й неподільна, від Сяну по Кубань, від Карпатів по Кавказ, вільна між вільними, без пана й без хама, в будучому без класової боротьби; федеративна всередині»; «гетьман, як президент, і сейм»; «мета державна — перед усім і понад усе; удержавлення поверхні і надр землі, грубого промислу й гуртового гандлю, загальна безплатна й обов'язкова школа, свобода віри, відокремлення церкви від держави, національна армія; боротьба з імперіалізмом; боротьба зі свавільними утисками...»⁶.

П. Мірчук і С. Шемет вважають ініціатором і організатором братства М. Міхновського⁷. Інші автори з цією версією не погоджуються, називаючи керівником першої самостійницької організації України членів харківської студентської громади на чолі з Іваном Липою⁸. Проте усі сходяться на визнанні важливої ролі у роботі самостійницького братства, зокрема у розробці його ідеологічної платформи, мо-

⁵ Сиваченко Микола. Олександр Кониський і його проза // Олександр Кониський. Вибрані твори. — К., Дніпро, 1986. — С. 24.

⁶ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. — ДВУ. — 1927. — Т. II. — С. 204.

⁷ Мірчук П. Микола Міхновський. — С. 15; Шемет С. Микола Міхновський. — С. 5.

⁸ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. — С. 204; Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді // З минулого. Збірник. — Варшава, 1939. — Т. II. — С. 54; Дорошенко В. Українознавство в Росії. — Відень, 1916. — С. 33 та ін.

лодого студента-правника. Ця платформа під назвою «Credo * молодих українців» — єдиний документ програмного характеру, який зберігся для нащадків. Він опублікований у 17-му томі львівського часопису «Правда» у 1893 р. «Credo молодих українців» високо оцінював визначний внесок українофілів в національне відродження: «Українофільство показало нам і цілому світові, що існує і нидіє якийсь зневолений, зрабований народ, що зветься українцями: воно поставило нашу ідею на міцний науковий ґрунт»⁹. Але наступають нові часи: «Що минуло, то не вернеться». Доля кожної людини залежить насамперед від долі її нації. Нація, у свою чергу, може вільно розвиватися лише тоді, коли має власну державу. Ось чому завдання кожного українського патріота полягає у тому, щоб «віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гніту, в якому вона зараз перебуває, і дати задля користі людськості ще одну вільну духом одиницю»¹⁰. Ця боротьба вимагає високої самосвідомості у всіх верствах українського народу. Але довговіковий гніт чужинців приглушив серед українців національні почуття. Їх відродження є необхідною передумовою успішного розгортання боротьби за незалежність.

Конкретні напрямки діяльності «тарасівців» полягали ось у чому: а) досягнення такого ладу, «в якому немає місця нації пануючій і нації підвладній»; «прагнення до федеративного ладу у тих державах, з якими з'єднана українська земля», б) боротьба за права нації, а не інтереси того чи іншого класу або соціальної групи, в) створення в українській державі справедливого соціального ладу, г) відданість кожного українця справі національного визволення. Питання про самостійність, яке було одним з найважливіших у діяльності «Братства», у цьому документі не ставилося. Мабуть, з тактичних міркувань.

Утворення «Братства тарасівців» стало важливою подією в історії українського національного руху. Вперше чітко була проголошена самостійницька перспектива розвитку України, причому цей розвиток передбачав досить глибокі соціально-економічні перетворення.

Однак повести визвольний рух на Україні під цими лозунгами «тарасівцям» не вдалося. Заклики до боротьби за власну державність, незважаючи на те, що вони були сформульовані у загальній формі і не містили програми конкретних дій, багатьом українофілам здавалися абсолютно нереальними, донкіхотськими. До того ж, «Братство тарасівців» швидко опинилося в полі зору царської поліції, яка замах на «єдину і неділиму» сприймала як один з найтяжчих державних злочинів. Частина «тарасівців» була заарештована¹¹, інших вислали у села. Щоправда, М. І. Міхновському вдалося уникнути арешту і заслання. Він відносно спокійно завершив курс навчання на юридичному факультеті і став працювати в одній з адвокатських контор Києва. Разом з тим він продовжував активну діяльність в українофільських гуртках. Як і раніше, поліція пильно слідкувала за його діяльністю. У документах за 1896 р. жандармський чиновник відзначив, що М. І. Міхновський активно працює у товаристві «Молода Україна». Як зв'язковий цього товариства у грудні 1897 р. він їздив до Львова, де, за свідченням поліції, установив «близькі взаємини з галицькими представниками українофільської партії, ...де закупив значну кількість заборонених видань малоросійською мовою, у тому числі твори Драгоманова та Франка, з якими повернувся до Росії»¹². У поліції М. І. Міхновський був на особливому рахунку. Її агенти писали

* Credo — символ віри (франц.).

⁹ Правда (Львів).—1893.— Т. XVII.— Квітень.— С. 202.

¹⁰ Там же.

¹¹ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, ч. 1, спр. 26, арк. 110, 122.

¹² Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 536, арк. 17.

про нього як про «крайнього за переконаннями своїми українофіла й притому з грубими і вкрай несимпатичними прийомами і формами, і напрямком безумовно антиурядовим»¹³. У 1899 р. М. Міхновський переїжджає до Харкова і надовго зв'язує з ним свою долю. Цьому передувала особиста драма. Закохавшись в дружину свого патрона, хазяїна адвокатської контори, він змушений був залишити Київ і переїхати з нею до Харкова. Але шлюб не склався. Батьки виступили проти того, щоб їх син влаштував своє особисте життя у такий спосіб. М. І. Міхновський так і залишився неодруженим. Він поринає в юридичну практику, відкриває власну адвокатську контору і швидко завойовує репутацію вправного, кваліфікованого оборонця. Це забезпечило йому стабільне джерело цілком достойного існування. Весь інший час присвячується громадсько-політичній діяльності, надзвичайно активній і багатогранній, спрямованій на пробудження національної самосвідомості українського народу, консолідацію радикальних прихильників його визволення.

Вражає енергія і швидкість, з якою М. І. Міхновський завойовує авторитет серед української громадськості міста. Вже на початку 1900 р. під його провідом харківська студентська громада улаштувала святковий концерт, присвячений столітньому ювілею поеми І. П. Котляревського «Енеїда». Професору Харківського університету М. Ф. Сумцову, видатному українському фольклористу, літературознавцю і етнографу, було запропоновано роль офіційного розпорядника концерту, на що той з вдячністю погодився. У концерті брала участь українська трупа М. Л. Кропивницького, що саме тоді гастролювала у Харкові, співав І. Алчевський — у той час студент університету, а пізніше — відомий соліст-тенор імператорської опери. Цей концерт став важливою подією у культурному житті зрусіфікованого міста¹⁴.

19 лютого того ж року М. І. Міхновський виступив перед учасниками шевченківського свята, організованого нелегальною полтавською студентською громадою, і заявив про необхідність збройної боротьби за права українського народу. Частина зборів цей заклик налякав, інші зустріли його скептично. Один з учасників зборів пізніше згадував: «Він з таким запалом говорив про терористичні акції, про бомби, що старий О. Русов, який був присутнім на святі, з іронією запитав: «Що це за артилерійський офіцер?»¹⁵. Але деякі молоді слухачі сприйняли промову М. І. Міхновського з захопленням. Через тиждень, 26 лютого, з подібною промовою М. І. Міхновський виступив на шевченківському святі в Харкові. Промовець розраховував на молодіжну аудиторію, намагаючись вирвати її з-під впливу аполітичних українофілів. Його розрахунок виправдався. Про промову М. Міхновського в Полтаві і Харкові заговорили у всіх українських громадах.

Саме у цей час, на початку лютого, за ініціативою чотирьох харківських студентів Д. Аңтоновича, Б. Камінського, Л. Мацієвича і М. Русова було прийняте рішення про утворення Революційної української партії (РУП), що стала першою на Наддніпрянщині політичною партією. Її керівництво запропонувало М. Міхновському узагальнити свої ідеї в окремій брошурі, що він і зробив досить швидко — у тому ж 1900 р. під назвою «Самостійна Україна» * промова М. Міх-

¹³ ЦДАЖР Росії, ф. 00 ДП, оп. 1899, спр. 150, арк. 7 зв.

¹⁴ Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді. — С. 63.

¹⁵ Борис Р. Микола Міхновський. — С. 7.

* Значну частину «Самостійної України» становить екскурс в історію, критика русифікаторської, великодержавної політики царизму. Автор переконує в необхідності і правомірності повернення до статусу України, який склався на основі Переяславської Ради 1654 р., і дає блискучий з точки зору міжнародного права аналіз відносин України

новського була опублікована як офіційне видання Революційної української партії (РУП).

Деякий час «Самостійна Україна» була фактично програмою РУП. Але вже у 1900 р. стали очевидні і недоліки цього документа, який був позбавлений соціально-економічних вимог і гасел. Львівський молодіжний журнал «Молода Україна», який в цілому підтримував заклик до самостійності, відзначив, що у змальованій автором «Самостійної України» незалежній державі «не зігріється жоден селянин. Така Україна хороша хіба що для українського панства та інтелігенції»¹⁶. Опозиція до «Самостійної України» наростала і в РУП, у якій все більше схилилися до прийняття соціалістичної програми. «Було б помилкою вважати цю брошуру типовим світоглядом партії»¹⁷, — писав центральний орган РУП «Гасло». Лозунги рівності, всесвітнього братства, свободи від експлуатації, якими так охоче оперували соціалісти і які не одержали відбиття в «Самостійній Україні», знецінювали у їх очах цей документ.

На тлі густого хору критиків «Самостійної України» лунали і одинокі голоси застереження. Соціалізм Маркса і Енгельса — позанаціональний, космополітичний, для якого, за висловом І. Я. Франка, «любов до народу і любов до поступу» нічого не значать — оцінювався геніальним українським письменником і мислителем як небезпечний для українського національного руху. У рецензії на книжку А. Фарєсова «Народники і марксисты» (Петербург, 1899) Іван Франко стривожено зазначав з приводу поширення на Україні німецького соціал-демократизму: «Дуже сумно, що на доктрину ловиться в значній часті гарячіша українська молодь, хоча соціал-демократизм стає ворожо як проти усяких об'явів суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і проти національного українського руху і з того погляду є для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержав'є і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, наповнюючи їх... фальшивими доктринами і відвертає від праці на ріднім ґрунті»¹⁸.

І. Я. Франко відкинув і аргументацію противників ідеї самостійності України, яку розвивала чернівецька газета «Буковина». На відміну від «Молодої України» і газети «Діло», які прихильно поставилися до ідей М. І. Міхновського, «Буковина» доводила «неможливість незалежності України з огляду на економічні, так звані «жолудкові» (тобто, шлункові) фактори. Франко легко доводить, що саме економічні інтереси і вимагають у першу чергу ліквідації національного гніту. «Значить жолудкові ідеї, — пише він у 1900 р., — тобто національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занидіння, пауперизації, культурного застою і упадку». Тих, «хто не ставить се питання так широко», І. Я. Франко називає «прихильниками здорового холопського розуму»¹⁹.

Міхновському були близькі і зрозумілі ці думки Франка. Гостро відчуваючи наростання у суспільстві марксистських настроїв з їх байдужістю до національних запитів українського народу, він розгорнув бурхливу діяльність по консолідації прихильників ідеї самостійності.

і Росії як конфедеративних, але порушених пізніше однією стороною — Росією. Звідси — право України на відмову від союзу з Росією і повернення до статусу самостійної держави.

¹⁶ Молода Україна. (Львів). — 1900. — Ч. 6. — С. 241.

¹⁷ Гасло. — 1903. — Ч. 1. — С. 4.

¹⁸ Франко Іван. Твори. — К., 1926. — Т. 45. — С. 272.

¹⁹ Літературно-науковий вісник. — 1900. — Кн. X. — С. 4, 2.

У кінці 1901 р.— на початку 1902 р. під його керівництвом постала політична організація прибічників незалежної України — Українська народна партія (УНП). Міхновський став вождем і головним ідеологом УНП, автором майже усіх її видань. Перші роки існування Української народної партії — це період найбільш плідної теоретичної роботи М. І. Міхновського. Це була відчайдушна спроба повести національно-визвольний рух українського народу по шляху самостійництва. У 1902—1904 рр. написані відозви і прокламації «Робітницька справа в програмі УНП», «Справа української інтелігенції в програмі УНП», «Робітницьке свято Першого мая», «Десять заповідей УНП». Зміст цих видань узагальнено у програмі партії, виданій 1906 р. у Львові. Щоб збити з пантелику царську поліцію, на титульних сторінках вказувалося інше місце видання — Чернівці. Вичерпний аналіз цих документів можна дати лише у спеціальних дослідженнях. Програмні документи УНП складають цілий етап у розвитку української політичної думки. Тому обмежимося коротким викладом їх змісту, акцентуючи увагу на основних моментах.

Аналізу робітничого питання присвячена брошура «Робітницька справа в програмі УНП» (Чернівці, 1902). Вона відкидає марксистський заклик «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» виходячи з того, що «робітницький рух нині вступив в нову фазу свого розвою: він став із космополітичного **національним**». Марксистському лозунгу Міхновський протиставляє свій: «Робітники поневоленних націй, єднайтеся для спільної боротьби за свої національно-політичні, духовні й економічні інтереси проти пануючих націй, під умовою обопільного признання своїх національних прав». М. Міхновський попереджував, що становище робітників України не покращиться після перемоги в Росії її пролетаріату. «Горе тій поневоленій нації,— кидає він,— що дочекається панування демократизованої нації».

У брошурі «Справа української інтелігенції в програмі УНП», виданій в Галичині 1904 р., йдеться про роль української інтелігенції у визвольному русі. М. Міхновський у черговий раз затавровує хворобу національної неповноцінності, роздвоєності українського освіченого суспільства, що кидає революційну частину його молоді у обійми «общероссийских» політичних організацій. Вихід — в досягненні самостійності України, який неможливий без високого рівня самосвідомості всього народу, а особливо — його інтелігенції.

Великого розголосу одержав ще один твір М. Міхновського — своєрідний маніфест, катехізис самостійників — «Десять заповідей УНП», написаний в 1903 р. і широко відомий на Україні і за кордоном. Зміст цього документа короткий:

1. Одна, Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна, Демократична Україна, Республіка робочих людей — це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя.

2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри й жиди — це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас.

3. Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайдів.

4. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителей.

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народу й тобі.

6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних ідеалів.

7. Не зробиш ренегатом-відступником.

8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.

9. Допмагай своєму землякові перед усіх: держись купи.

10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй із ворогами народу нашого, бо цим ти до-

даеш їм сили й відваги; не накладай вкупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш»²⁰.

«Десять заповідей УНП» — один з найгостріших документів самостійницького руху на Україні, створених М. І. Міхновським. Цей документ зазнав найжорстокішої критики з боку політичних противників УНП. Справді, ряд положень цього документа відображали явно викривлене світосприймання, і їх можна характеризувати як націонал-шовінізм і расизм. Особливо — друга і третя заповіді: «Україна для українців». У сучасному суспільстві такі заклики з обуренням відкидаються. До речі, вони вплинули на пізнішу оцінку всієї діяльності Міхновського, бо всі інші документи розглядалися крізь призму цих «заповідей». Але перш ніж давати їм остаточну оцінку, слід зважити на ті обставини, у яких вони прозвучали, і людей, які їх виголосили. Цього вимагає конкретно-історичний підхід.

Автор «Заповідей» відбивав психологію людей, які перебували у стані важкої і тривалої боротьби за своє існування як представників окремої нації з давньою і славною історією. «Ми боремося проти чужоземців не тому, що вони чужоземці, а тому, що вони експлуататори»²¹, — пояснював свою позицію М. І. Міхновський. Мабуть, в цьому поясненні «третьої заповіді» УНП бракує закінчення: «...і в якій мірі вони експлуататори». Але у цивілізованому світі і таку форму націоналізму не засуджують: до неї прийнято ставитися з розумінням. Ураховуємо також зміст «другої заповіді», особливо її останні слова: «...як довго вони панують над нами й визискують нас». Таким чином, «10 заповідей УНП» не спрямовуються проти російського, чи польського селянина, робітника-неукраїнця. Вони мають на увазі російських, чи зрусифікованих урядовців, поміщиків чи капіталістів різних національностей, які експлуатують український народ, прагнуть зрусифікувати його, позбавити національних коренів. Однак, при уважнішому і прискіпливішому аналізі можна виявити, що цей катехизис самостійників все-таки нейтральний по відношенню до «простих» людей. Але не тому, що вони неукраїнці, а лише тому, і лише у тій мірі, у якій вони є знаряддям русифікації, денационалізації України. Але те, що вони часто виступали у цій ролі, що широкі маси російського населення на Україні нерідко були заражені шовінізмом пануючих класів — це загально-відомий факт.

Таким чином, націоналізм Міхновського — це, головним чином, оборонний, захисний націоналізм. Це — антитеза, протидія великодержавному шовінізму панівної нації. Проте, як антитеза активна, він виходив за оборонні межі і набирив явно агресивних рис національної нетерпимості і навіть ворожнечі. Що ж до критиків самостійників, то їх аргументи, звичайно, варті на увагу. Але, з точки зору Міхновського, вони не давали задовільних відповідей на запитання, поставлені у «Самостійній Україні»: «...Яким правом російське царське правительтво поводитьсь з нами на власній території, наче з своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубільців своєї країни, видано закон з 17 мая 1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительтво російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи й підтримуючи її науку, мистецтво, літературу, промисловість і т. д.? І нарешті найголовніше, чи має право царське правительтво взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністраційні заса-

²⁰ ЦДІА України, ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 57.

²¹ Там же, оп. 2, спр. 22, арк. 50.

ди»²². Відповідь на усі ці питання могла бути одна: на Україні діє право сильного, право завойовника, який послідовно, цілеспрямовано прагне асимілювати український народ, знищити його мову, культуру. Але прийнятною для себе таку відповідь М. І. Міхновський вважати не міг, і тому він запропонував свою — «Десять заповідей УНП». Її можна розглядати як неадекватну. Але в конкретно-історичних умовах України кінця ХІХ — початку ХХ століття вона мала під собою певні реальні підстави.

Опублікована у 1906 р. програма УНП, автором якої став М. І. Міхновський, узагальнювала погляди УНП на соціально-економічний устрій самостійної України. Зміст програми свідчить, що Міхновського і його однодумців-самостійників не обминуло захоплення соціалістичними ідеями. Нічого дивного у цьому не було. Адже початок ХХ століття відзначений загальною фетишизацією соціалізму. Тому більшість політичних партій, які виникли на українському ґрунті, також орієнтувалися на той чи інший варіант соціалізму. Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), яка виникла після розпаду РУП, прагнула до соціалізму західноєвропейського зразка з визнанням автономії України. Навіть українські ліберали, які у 1903 р. об'єдналися в Українську демократичну партію (УДП), а у 1905 р. створили Українську радикально-демократичну партію (УРДП), оголосили своєю метою соціалізм і федеративну перебудову Росії. Причому, якщо федерація вважалася справою недалекого майбутнього, то з соціалізмом усе було інакше: «Соціалізм,— писав один з авторів програми УДП Є. Х. Чикаленко,— я вважаю провідною зіркою, яка вказує путь, по якому людство повинно йти, але ніколи не досягне його»²³.

У тій атмосфері звернення УНП до соціалізму було цілком зрозумілим. «УНП,— зазначалося у програмі,— визнає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск, безправ'я, сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і пануванні». У відповідності з цим, УНП оголосила себе партією «робітницької маси українського народу..., українського міського пролетаріату»²⁴.

Але соціалізм УНП різко відрізнявся від соціалізму російських більшовиків і меншовиків і навіть українських соціал-демократів. По-перше, він не розривав з ідеєю самостійності України, залишаючись органічно зв'язаним з нею. По-друге, це був еволюційний соціалізм, який відкидав необхідність соціального перевороту. «Помиляються ті,— пророкує програма УНП,— що вчать, ніби соціалістичний устрій може бути разом по усій землі. В соціалістичний устрій, яко ідеал устрою, виступлять тільки народи надзвичайно високої культури. Ні один народ не жде другого, поки той наздогонє його по освіті, а старається пертися вище й вище по ступенях культурної драбини, не зважаючи ані нащо. Наше завдання, аби український народ в цій справі... не був позад інших культурних народів»²⁵. Необхідною передумовою глибоких соціально-економічних перетворень в суспільстві, а у кінцевому рахунку і досягнення соціалістичного ідеалу, програма УНП вважала здобуття вільної, невідлеглої, самостійної держави української — «республіки українських робочих людей». Передбачалося, що «під час рішучої і останньої боротьби, під час Всеукраїнської революції, з'єднана Рада робітників і хліборобів обернеться в комітет, візьме диктаторську владу за згодою робітників і селян». Після революції передбачалося встановлення президентської республіки при обраному загальними виборами парламенті, який має служити

²² Самостійна Україна. Видання РУП.— Львів, 1900.— С. 5.

²³ Чикаленко Є. Х. Спогади.— Ч. ІІІ.— С. 10—11.

²⁴ Програма УНП.— Чернівці, 1906.— С. 1.

²⁵ Там же.— С. 22.

противагою влади президента²⁶. З метою уникнення бюрократичної централізації, самостійну Україну планувалося будувати як спілку вільних самоуправних земель, які відрізняються умовами життя, тобто на федеративних засадах.

Не відкидалася і автономія України, але як крок до повної самостійності. Цим УНП відрізнялася від українських соціалістів і українських лібералів, для яких автономія — кінцева мета, а незалежність — утопічна і шкідлива. «Йдучи до повної незалежності українського народу, до здобуття повного самовизначення, ми підпираємо й автономні вимоги українських партій. Але аби та автономія не була фіктивною, а дійсною»²⁷, — відзначалося в програмі УНП.

У робітничому питанні програма Української народної партії передбачала встановлення 8-годинного робочого дня, скорочений робочий день на шкідливих виробництвах і для підлітків, охорону праці підлітків і жінок, встановлення мінімуму заробітної плати, безплатну медичну допомогу, інспекцію праці, третейські суди на виробництві, які мають розглядати конфлікти між робітниками і підприємцями, організацію страхових кас тощо.

У своїй програмі УНП вперше висловила своє ставлення до аграрного питання. Як найближчі вимоги самостійники висунули: прийняття законів, які сприятимуть переходу земель України в селянські руки (примусовий викуп у поміщиків на вигідних для селян умовах); нормування орендної плати за землю, яку селяни виплачують поміщикам; перехід до орендного фермерства, що розкриє селянам очі на сутність поміщицької експлуатації, дозволить наочно переконатися, що «клас земельної аристократії, який живе з оренди, є класом суспільних паразитів». З часом планувалося утворення земель спеціального фонду України, з якого землею наділялися сільськогосподарські робітники і малоземельні селяни. Утворення такого фонду самостійники зв'язували з Всеукраїнською революцією, що забезпечить «націоналізацію» земель, яка буде проведена на основі правил: від власників-українців земля відбирається внаслідок державного викупу, від іноземців (тобто неукраїнців: росіян, поляків, німців та інших поміщиків — Авт.) — без викупу. Що ж стосується селян-українців, то кожен з них має одержати право «брати землі для користування стільки, скільки він може обробити її власноручно, без найманих робітників»²⁸.

У своєму прагненні дійти до народних мас, до широких верств української національної інтелігенції самостійники змушені були долати не лише опір царської бюрократії і великодержавних кіл російської громадськості на Україні. Як і раніше, вони зустрічалися з нерозумінням, а то і неприємною неприязню з боку українських соціалістів і лібералів.

Суперечність між представниками різних течій українського національного руху могла вирішити лише історія. До 1917 р. здавалося, що у самостійників мало шансів. Усі тодішні авторитети були їх опонентами. Так, з різкою критикою самостійників на сторінках журналу «Україна» в 1907 р. виступив С. В. Петлюра, один з лідерів УСДРП. Він звинуватив членів УНП у «обмеженості і вузькості», вбачаючи в їх діях «національну хворобливість», «психопатологічний елемент», а у практичній діяльності партії — сприятливий ґрунт «для зростання серед українського населення таких несимпатичних явищ, як антисемітизм, русофобія і навіть людожерство до інших національних елементів на Україні»²⁹. Другий відомий діяч УСДРП, видатний україн-

²⁶ Там же.— С. 19, 20.

²⁷ Програма УНП.— С. 46.

²⁸ Там же.— С. 11—16.

²⁹ Петлюра С. З Українського життя // Україна.— 1907.— № 2.— С. 54, 56, 64.

ський письменник В. К. Винниченко, також нещадно критикував самостійників. В одному з його ранніх оповідань, написаних в роки першої російської революції, виведено образ самостійника Данила Недоторканого, щирого українця, який за свою войовничу непримиренність у національному питанні опинився у тюрмі. В цьому образі вгадуються риси самого М. І. Міхновського: «Високий, здоровенний чоловіча з довгими козацькими вусами... Ходить у вишиваній сорочці з стьождкою». Дізнавшись, що разом з ним у тюрмі сидять росіяни, пересварився з ними: «Геть,— кричить,— чортова кацапня з наших українських тюрем! Чого поналазили сюди!»³⁰ Карикатурна постать Недоторканого у партійних колах української інтелігенції і на сторінках періодичної преси використовувалася як узагальнюючий образ самостійника. «Десять літ назад,— писав у 1917 р. М. С. Грушевський,— наш визначний письменник В. Винниченко їдко висміяв сих людей, котрі навіть в українських тюрмах не хотіли терпіти кацапів і веліли їм забиратися до Московщини»³¹. Щодо М. І. Міхновського, негативне ставлення до якого у М. С. Грушевського виявилось ще у другій половині 90-х р., коли відбулася їх зустріч у Львові³², то у ньому він вбачав людину «зі здібностями, і ще більшими амбіціями, з сильним нахилом до демагогії...»³³

Таким чином, поза досить вузьким колом своїх однодумців Міхновський залишався небажаним, незрозумілим і навіть небезпечним. Глуха, непроникна стіна оточувала його.

За таких умов легко було впасти у відчай, відмовитися від ідеалу, перейти у табір «організованого поступового українства». Проте цього не трапилося. М. І. Міхновський, самостійники, зважаючи на свою нечисельність і обмеженість можливостей, вперто шукали найкоротші стежки до українського населення, використовуючи підкреслено демонстративні і навіть експресивні форми і методи впливу. Усі вони мали на меті привернути увагу як найбільшій кількості людей до ідеї самостійності України, будити серед українців відчуття належності до великого народу з славним минулим, сприяти зросту їхньої національної самосвідомості.

Яскраво проявилось це в діяльності «Оборони України», бойової організації самостійників, утвореної М. Міхновським при УНП у 1903 р. Ця організація мала у вирішальний історичний момент стати на чолі всеукраїнського національного повстання. Готуючись до нього, вона провела ряд демонстративних акцій, спрямованих безпосередньо проти того, що самостійники називали «символами панування» Росії в Україні.

Про одну з перших акцій «Оборони України» газета «Киевлянин» 1 листопада 1904 р. повідомила читачів: «Харків, 31 жовтня. Уночі біля пам'ятника Пушкіну стався вибух невідомого набою, що його гуркіт був подібний до громового удару. Ведеться старанне слідство, жертв нема». Як виявилось, після «громового удару» не був пошкоджений і пам'ятник. Від постаменту лише відколовся кусок граніту. Є непрямі докази участі в організації вибуху М. І. Міхновського³⁴.

Харківський вибух стався у рік ювілею Переяславської Ради 1654 р. Ця дата відзначалася в імперії як свято. УНП вирішила ознаменувати цю дату кампанією протесту проти національного гноблення України. Було вирішено провести акції, які б могли знівелювати пропагандистський ефект заходів властей і привернути увагу насе-

³⁰ Винниченко В. «Уміркований» і «ширий» // Київ.— 1987.— № 12.— С. 65—70.

³¹ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть.— К., 1991.— С. 106.

³² ЦДАЖР Росії, ф. 00 ДП, оп. 1898, спр. 150, арк. 6.

³³ Грушевський М. Спомини // Київ.— 1989.— № 9.— С. 109.

³⁴ Борис Р. Микола Міхновський.— С. 28; Лотоцький О. Сторінки минулого.— Варшава, 1932.— Ч. 1.— С. 213.

лення до справжнього стану речей. Звичайними способами (листівками, зборами і т. п.) досягти цього було неможливо. Зупинилися на екстраординарних: знищенні об'єктів, які символізували підпорядковане становище України в імперії. Найкращими такими об'єктами були пам'ятники царям.

Слід зазначити, що самостійники не першими на Україні намагалися організувати замах на царські пам'ятники. О. Гермайзе згадує про ідею знищити пам'ятник Миколи I, що стояв перед Київським університетом. З цією пропозицією виступив на шевченківській вечірці студентів і семінаристів Києва, яка відбулася ще у кінці XIX ст., Дмитро Антонович. Тоді ця ідея не була реалізована, хоча у пам'яті залишилася³⁵.

Крім того, у 1904 р. в Росії вголос заговорили про ліберальні реформи, але тодішній міністр внутрішніх справ князь Святополк-Мирський заявив: «Фінляндії будуть дані національні концесії; полякам будуть дані національні концесії — це потрібно для заспокоєння окраїн Росії. Українцям нема потреби давати нічого». Саме у кінці жовтня 1904 р. у Харкові перебував міністр народної освіти — головної русифікаторської інституції Росії. Реакцією на антиукраїнську політику царизму і був вибух у Харкові³⁶.

Постає питання, чому об'єктом нападу у Харкові став пам'ятник О. С. Пушкіну? Відповідь знаходимо у двох джерелах: офіційній історії УНП, написаній анонімним самостійником, і листівці за підписом «Самостійна Україна — Оборона України», датованій 31 жовтня 1904 р. і поширеній у Харкові та інших містах України. У першому джерелі зазначено, що серед символів самодержавства у Харкові нічого достойного уваги знайти не вдалося³⁷. Що ж стосується Пушкіна, то у листівці (стиль цього документа дає підставу стверджувати, що його автором був сам Міхновський, або він готувався за його участю) він характеризується як «літератор московський, що підло, брехливо змальовував у своїх творах постать нашого патріота гетьмана Івана Мазепу»³⁸. Малася на увазі, перш за все, поема О. С. Пушкіна «Полтава», написана на замовлення Миколи I, де гетьман Мазепа представлений «злодієм».

У 1904 р. УНП готувала ще ряд подібних акцій, у тому числі висадження у повітря царських пам'ятників в Києві та Одесі. Але виконати їх не вдалося, бо відповідальна за підготовку особа несподівано померла³⁹.

Проте активними діями УНП відзначила 1909 р., коли офіційна Росія святкувала 200-літній ювілей битви під Полтавою. У Києві того року було висаджено у повітря пам'ятник «російсько-української дружби», а невеликий підрозділ російської армії під командуванням поручика Ждановича, який був членом «Оборони України», проходячи повз пам'ятник Богдану Хмельницькому на Софіївській площі у Києві, демонстративно розгорнув український національний жовтоблакитний прапор⁴⁰.

Усі ці виступи УНП викликали суперечливу реакцію серед населення. Особливо — харківського, з огляду на особу О. С. Пушкіна, погляди якого, зрозуміло, аж ніяк не зводилися до примітивного великодержавництва у трактуванні УНП. Вибух у Харкові обернувся

³⁵ Гермайзе О. Нариси історії революційного руху на Україні. — Т. I. РУП. — Харків, 1926. — С. 45.

³⁶ Косташук В. До замаху на пам'ятник Пушкіну в Харкові в 1904 р. // Україна. — 1927. — № 6. — С. 127.

³⁷ Українська партія самостійників-соціалістів (УНП). — Відень; Київ, 1920. — С. 50.

³⁸ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 794, арк. 1.

³⁹ Українська партія самостійників-соціалістів (УНП). — С. 50.

⁴⁰ Мірчук П. Микола Міхновський. — С. 48.

2 листопада «патріотичною» демонстрацією російського і «зросійшеного» міщанства міста, яка проходила з піснями «Боже, царя храни» та «Спаси господи». «Це був вибух національної розпачі»⁴¹,— так пізніше характеризувався динамітний замах у Харкові в офіційному виданні УНП.

Однак М. І. Міхновський без вагань йшов на організацію подібних акцій, цілком усвідомлюючи можливу реакцію і їх негативні наслідки. Він виходив з того, що поширення російської культури на Україні не було наслідком природних процесів, що це значною мірою результат насильства, переслідування, заборони українського слова і письменства, що творіння геніальних російських письменників уряд прагне використати як знаряддя духовного закріпачення українського народу. М. І. Міхновський вбачав прямий зв'язок між загарбницькою політикою царизму і поширенням на Україні російської культури. Цей зв'язок всіляко приховувався не лише офіційною Росією, а і багатьома російськими лібералами і навіть демократами, хоча він був очевидним не лише для українців, але і для неупереджено настроєних представників інших національних культур в Україні. Відомий єврейський публіцист і мислитель Володимир Жаботинський, характеризуючи русифікаторську політику царизму щодо України, зазначив у полеміці з П. Струве: «Всюди на периферії держави російська культура з'являється лише після того, як земський яриза прокладав їй дорогу, витоптавши чоботиськом усіх її конкурентів»⁴².

Саме цим і пояснюються дії М. І. Міхновського. На політику царизму щодо України, на офіційне насильство він відповідав демонстраціями сили. Ці демонстрації не були спрямовані проти конкретних осіб, вони не загрожували їх здоров'ю і життю, були більше розраховані на психологічний ефект. Міхновський свідомо йшов на це, розраховуючи, що після динамітних замахів та інших гучних демонстрацій самостійників сотні і тисячі українців замисляться над глибинними причинами свого трагічного становища і врешті-решт прийдуть до ідеї незалежності України.

Цій меті служили і виступи М. І. Міхновського в різних аудиторіях. Одним з найвідоміших був його виступ у Полтаві 1903 р. на святкуванні відкриття пам'ятника Котляревському. На урочистих зборах, які відбувалися в міському театрі і зібрали сотні людей, міський голова В. Трегубов заборонив виголошувати промови українською мовою, зробивши виняток лише для представників Галичини. Коли підійшла черга представника Харківщини Міхновського, він сказав: «Тому, що на рідній землі ми не маємо права вітати роковини свого письменника й громадського діяча рідною мовою й тому, що адреса, яку я мав перечитати від харківського громадянства, також написана українською мовою, я її читати не можу». Промовець покинув сцену під громові оплески присутніх⁴³. Святкування було перерване.

Досить часто у перші роки ХХ ст. М. І. Міхновський виступав у так званій українофільській ідальні, своєрідному клубі харківських прихильників національного відродження, який він заснував сам⁴⁴. Пильні агенти поліції проінформували своє керівництво, що 5 грудня 1904 р. М. І. Міхновський брав участь в «антиурядовому банкеті» в Харківській губернській земській управі⁴⁵. У фондах харківської поліції, а також Особливого відділу Департаменту поліції Росії відклалися документальні свідчення про активну роботу М. І. Міхновського в харківському «Общество распространения в народе грамотности».

⁴¹ Українська партія самостійників-соціалістів (УНП).— С. 50.

⁴² Жаботинський Володимир. Вибрані статті з національного питання.— Київ, 1991.— С. 68.

⁴³ ЦДІА України, ф. 304, оп. 2, спр. 11, арк. 64.

⁴⁴ Там же, арк. 6, 8, 9, 11.

⁴⁵ Там же, ф. 1680, оп. 1, спр. 253, арк. 1.

Так, у 1904 р. він виступав перед його членами з промовами, у яких відстоював необхідність розвитку української школи⁴⁶. «Общество», у якому і надалі співпрацював М. І. Міхновський, продовжувало діяти і у наступні роки, причому, за свідченням поліції, «у особі своїх членів свідомо ухилилося від початкового завдання поширення у народі грамотності, вступивши на шлях антиурядової боротьби і прагнули використати у цьому напрямку зосереджені в руках суспільства заклади освітнього характеру»⁴⁷.

Великого розголосу на Україні одержали також виступи адвоката Міхновського на судових процесах, яких після поразки першої російської революції було особливо багато. Він охоче йшов на участь у суперечливих, заплутаних справах, особливо зв'язаних з аграрними заворушеннями, сміливо розкривав політичні причини злиденного становища українського селянства, акцентуючи увагу на національному поневоленні царизмом України.

Своїх підзахисних селян він оголошував жертвами темноти і соціального гніту, які «за свої вчинки не відповідають»⁴⁸.

Наскільки результативними були виступи М. І. Міхновського? Чи сприймала їх аудиторія? Цим, врешті-решт, визначався його вплив на людей, на хід подій. Неупередженої відповіді на ці питання сучасники Міхновського не дали. Заважали політичні пристрасті. Кожен оцінював його крізь призму своїх поглядів. У своїх «Споминах» М. С. Грушевський писав про Міхновського, що його «нервовість (неврастенічність) і сим, очевидно, спричинювана нетактовність і несподіваність в поведінці... насторожувала до нього українське оточення і звичайно викликали контрманеври його заходам»⁴⁹. Подібним чином висловлювався і Є. Х. Чикаленко, один з лідерів УРДП: «Занадто «щирий» Міхновський раз у раз шкодить українському національному відродженню в Харкові, бо він не приваблює обмосковлених українців до українства, а відлякує їх»⁵⁰. Це упереджені оцінки діяльності М. І. Міхновського. З появою його у Харкові національний український рух тут значно поживався. З М. І. Міхновським охоче співпрацювали Гнат Хоткевич, Христина Данилівна і Христина Олексіївна Алчевські (мати і дочка), професори університету Сумцов, Зайкевич і Пильчиков, художник Шпажинський, вчителі, інженери, службовці. Харків був головним ареалом діяльності цієї партії.

Більш виважену оцінку діяльності М. І. Міхновського дав О. І. Лотоцький, один з відомих до революції 1917 р. діячів українського національного руху, член Української радикально-демократичної партії: «Не вважаючи на якусь відразливу театральність свого зовнішнього поступовання, за що ставав часто об'єктом всякого глузу, се була людина великої енергії та ініціативи громадської... Була се людина дуже видатна серед українського громадянства»⁵¹.

Характерно, що і О. І. Лотоцький, визнаючи виключну роль М. І. Міхновського, не сприймає те, що він назвав «відразливою театральністю». Лотоцький, як і багато інших радикал-демократів, соціалістів, безпартійних інтелігентів не розумів, що «театральні» та інші експресивні прийоми Міхновського — це, у більшості своїй, добре продумані «імпровізації». Працюючи серед населення, національна самосвідомість якого в результаті століть русифікації стала надзвичайно низькою, самостійники не мали шансів завоювати його симпатії, діючи звичайними методами. Їх заклики до незалежності, створен-

⁴⁶ Харківський облдержархів, ф. 200, оп. 1, спр. 25, арк. 113—114.

⁴⁷ ЦДАЖР Росії, ф. 00 ДП.— 1905, спр. 1255, Ч. 12, арк. 14—15.

⁴⁸ Шемет С. Микола Міхновський.— С. 13.

⁴⁹ Грушевський М. Спомини // Київ. т.— 1989.— № 9.— С. 109.

⁵⁰ Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907—1917).— Львів, 1931.— С. 300.

⁵¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Кн. I.— Варшава, 1932.— С. 213.

ня власної держави залишилися б абсолютно незрозумілими, смішними, а то і небезпечними.

Подібні експресивні вчинки мали значний ефект. Харківська письменниця Х. О. Алчевська у листі до О. Кобилянської засвідчила: «Українські тенденції я завжди мала, але вживати нашу мову в суспільстві почала лише за 3 роки, коли з'явилась для мене нагода зустрінутись із нашими харківськими патріотами — шановними дд. Хоткевичем і М. Міхновським»⁵². Юрій Коллард, студент харківського політехнічного інституту, а пізніше визначний діяч УНП, писав про М. І. Міхновського: «Це була людина надзвичайної сили і яскравих політичних цілей... Його вплив на українське громадянство взагалі, а на студентство зокрема, був величезний. Саме Міхновський спричинився до цілковитого відірвання нашої харківської молоді від аполітичного українофільства та етнографізму, бо показав він нам нові шляхи через радикал-демократизм до революційного українського націоналізму»⁵³.

Для популяризації своїх поглядів М. І. Міхновський прагнув використати пресу. У 1905 р. в Галичині він разом з О. Макаренком почав налагоджувати видання газети «Самостійна Україна», але зумів випустити лише один номер. З початком першої російської революції Міхновський вирішив розгорнути видавництво української газети на Наддніпрянщині. У листопаді 1905 р. в Лубнах спільно з М. М. Шеметом він організував випуск газети «Хлібороб». Після закриття цього видання (газета виходила без дозволу властей) Міхновський переніс його до Катеринослава, де під назвою «Запоріжжя» під відповідальністю Дм. Яворницького вийшов лише один номер. У березні 1906 р. М. І. Міхновський спробував започаткувати видання газети «Слобожанщина». У звіті харківського інспектора у справах друку за 1906 р. зазначалося: «Слобожанщина» ставила метою захист економічних, політичних і національних інтересів українського народу... Газета з'ясовувала, що здоровий націоналізм, а не космополітизм є основою розвитку і творчості духовних сил народу»⁵⁴. З таким напрямком нової української газети цензура погодитися не могла. Газету визнали «націоналістичною»⁵⁵, і по першому номері її видання було заборонено. У 1907 р. Міхновський і Пильчиков одержали дозвіл на видання у Харкові ілюстрованого журналу «Початок»⁵⁶. Але реалізувати цей дозвіл не вдалося. І лише у січні 1912 р. при фінансовій підтримці М. Біленького у Харкові М. І. Міхновський почав видавати часопис «Сніп». Це видання зразу ж опинилося під особливим наглядом поліції⁵⁷. І не випадково. Значна частина матеріалів часопису готувалася самим Міхновським, який в них продемонстрував непересічні здібності журналіста і публіциста. Вдалося йому уникнути і відкритого конфлікту з цензурою. Однак, у кінці 1912 р. «Сніп» перестав виходити. «Сніп» умирає смертельно ранений байдужістю нашого громадянства, а не дошкулянням з боку ворогів»⁵⁸, — писав у останньому номері часопису М. І. Міхновський.

На «дошкуляння ворогів» Міхновський вказує не випадково. Самостійницька преса мала їх надто багато, причому перебували вони не лише у державних канцеляріях, але і серед членів напівлегальних і нелегальних революційних організацій. Українське соціал-демократичне видання «Вільна Україна», наприклад, надзвичайно негативно

⁵² Бондар Ігор. З когорти лицарів абсурду.— С. 146.

⁵³ Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської молоді.— С. 62.

⁵⁴ ЦДІА України, ф. 1680, оп. 1, спр. 110, арк. 16.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же, спр. 131, арк. 1.

⁵⁷ Там же, спр. 216, арк. 19.

⁵⁸ Сніп.— 1912.— 30 груд.

оцінило газету «Хлібороб». Найголовніше, у чому звинувачували це самостійницьке видання, полягає у тому, що воно «затримає поступ класової свідомості українського пролетаріату»⁵⁹. Хоч Міхновський і не брав близько до серця подібні випадки, вони не проходили безслідно.

Перша російська революція відкрила деякі можливості для легальної політичної діяльності. Але УНП вирішила залишатися у підпіллі, не маючи твердої впевненості, що демократичні свободи в Росії збережуться надовго. Однак партія активно підтримувала усі легальні політичні заходи, спрямовані на відстоювання інтересів України. 1 листопада 1905 р. у газеті «Сын Отечества» була опублікована телеграма голові уряду С. Ю. Вітте, підписана групою харківських інтелігентів. Першим у списку стояло прізвище М. І. Міхновського. У телеграмі зазначалося: «Ми просимо негайно урівняти нас з іншими народами Росії у природному праві говорити, друкувати і видавати газети рідною мовою і про скасування виключного закону за 1876 р.». На підтримку цієї вимоги УНП організувала серед робітників Харкова збір підписів. Врешті-решт уряд змушений був оголосити про відміну дії цього закону, у чому також заслуга і М. І. Міхновського.

Двічі — у 1906 і 1912 рр. — Міхновський висував свою кандидатуру на виборах до Державної Думи. «Ми не маємо права забувати, що коли ми не підемо до Думи, то й не зможемо усунути шкідливі нам закони, або видати такі закони, які нам потрібні»⁶⁰, — писав М. І. Міхновський у «Слобожанщині». Депутатом у 1906 р. Міхновський не став. Зате завдяки його активній роботі серед селян на Полтавщині вдалося провести до Думи декількох національно-настроєних депутатів. Серед них — близький товариш Міхновського Володимир Шемет. Формально він виступав як представник від Української радикально-демократичної партії. Однак орган цієї партії газета «Громадська думка» зазначила, що В. М. Шемет балотувався як «представник українських партій»⁶¹. У дійсності, членство в УРДП — легальній політичній партії — використовувалося Шеметом для прикриття самостійницьких поглядів. Все життя він перебував під величезним впливом Міхновського, до якого, за свідченням Є. Х. Чикаленка, ставився «майже набожно»⁶².

Після поразки революції 1905 р. можливості пропаганди самостійницьких поглядів різко звузилися. Продовжуючи роботу законспірованої УНП, М. І. Міхновський разом з тим прагнув ефективніше використати усі можливі форми впливу на населення. У 1907 р. він зробив спробу створити у Харкові українофільський клуб «Родина», але власті не дали відповідного дозволу. В 1909 р. цей план нарешті вдалося здійснити. Зусиллями М. І. Міхновського і його товаришів було створене «3-є харківське товариство взаємного кредиту». Цю організацію поліція оцінювала як «легальне прикриття групи українців, які... обговорюють політичні питання, тісно зв'язані з українською демократичною програмою». «Душою товариства» поліцейський чиновник назвав М. І. Міхновського. Ця організація, яка об'єднала «яскравих і енергійних місцевих українців», проіснувала до 1914 р.⁶³

Коли у 1912 р. розгорнулася передвиборна кампанія у зв'язку з виборами до IV Державної Думи, «3-є товариство взаємного кредиту» допомогло М. І. Міхновському включитися в боротьбу, хоча особливих надій на успіх він не покладав. Це був складний і напружений час.

⁵⁹ Вільна Україна.— 1906.— Ч. II.— С. 116.

⁶⁰ Слобожанщина.— 1906.— 25 берез.

⁶¹ Громадська думка.— 1906.— 20 квіт.

⁶² Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907—1914).— С. 488.

⁶³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 1, спр. 108, арк. 38—39.

Відчувалося, що назривають грізні часи, які висунуть на передній план питання про долю Російської імперії і народів, які її населяють. Міхновському боліла Україна, і він прагнув до того, щоб на крутому повороті історії, до якого людство стрімко наближалось, вона знову не була ошукана. У кінці 1912 р. «Сніп» зробив такий прогноз на майбутнє: «Українство вступає в новий фазис життя. Є вже багато ознак того, що йому прийдеться вести боротьбу за самоохорону не тільки з урядовою політикою і правими елементами других народностей, а й з ліберальними, і навіть демократичними колами других національностей, особливо московської»⁶⁴. Саме такою оцінкою майбутнього і пояснюється платформа Міхновського, з якою він вів передвиборну агітацію: «З нашого національного становища не те важно, які саме москалі будуть у Думі Державній, а те — чи будуть в ній українці»⁶⁵. Ця позиція суперечила настроям українських лібералів, які погоджувалися підтримувати на виборах усіх, хто висловлював симпатії «українській справі».

У напруженій передвоєнній обстановці М. І. Міхновський продовжував роботу по згуртуванню української інтелігенції, вихованню у кращих її представників чіткого національного світогляду. У 1912—1913 рр. він активно співпрацював у харківському «Товаристві ім. Квітки-Основ'яненка». Поліція не без підстав підозрювала М. І. Міхновського і деяких інших членів УНП у використанні цього товариства для пропаганди самостійницьких поглядів. Там «часто читаються доповіді мазепинського спрямування»⁶⁶, — записав у своєму донесенні поліцейський чиновник. Серед членів «Товариства ім. Квітки-Основ'яненка» були Г. М. Хоткевич, Х. О. Алчевська, Х. Д. Алчевська, Ф. М. Сумцов, С. С. Паночіні, Є. Любарський-Письменний, інші відомі представники харківської інтелігенції⁶⁷. Ще у 1911 р. Є. Х. Чикаленко звинувачував М. І. Міхновського, що його невиважена політична лінія «відлякує» харків'ян від «українства» і що досі у Харкові нема жодної української книгарні, не кажучи вже про газету»⁶⁸. А вже у 1912 р. у місті діяла книгарня української літератури, причому, у її утворенні і організації роботи найактивнішу участь брали саме члени «Товариства ім. Квітки-Основ'яненка» на чолі з М. І. Міхновським. Книгарня значно розширила можливості членів «Товариства», їх вплив на міську інтелігенцію. Нагадаємо також, що саме на 1912 р. припадає видання М. І. Міхновським часопису «Сніп». У той же час участь українських радикал-демократів у громадсько-політичному і культурному житті Харкова була незначною.

(Далі буде)

⁶⁴ Сніп.— 1912.— 16 груд.

⁶⁵ Там же.— 9 верес.

⁶⁶ Харківський облдержархів, ф. 3, оп. 287, спр. 5349, арк. 5, 13.

⁶⁷ Там же, ф. 488, оп. 1, спр. 2, арк. 6.

⁶⁸ Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907—1917).— С. 300.

Р. Я. Пиріг (Київ), Ф. М. Проданюк (сміт Буча Київської обл.)

Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета

Серед історичних діячів, винесених на гребінь політичних подій у роки революції та громадянської війни на Україні, й досі однією з найменш висвітлених залишається постать «ясновельможного пана гетьмана»